

Elif Şafak: Sürekli Sürgün: Zabel Esayan Üzerine bir İnceleme

Posted on 22/11/2014

Osmanlı Ermenilerinin akıbetine dair dolaşımda olan literatür ağırlıklı olarak makro analizler etrafında şekillenmektedir. Bu tür çalışmaların etkisi yadsınamayacak olsa da, Türkiye toplumunu dönüştürme ve geçmişiyle yüzleştirme açısından “mikro” bazlı çalışmaların büyük önem taşıyacağı söylenebilir. Zira bu tür çalışmaların temel malzemesi bireydir. “Mikro” çalışmalar, inceleyen ile incelenen, okuyan özne ile yazılan nesne arasında empati kurma potansiyeline sahiptir. Bu açıdan bakıldığında mevcut “soykırım literatürü”nün Kadın Çalışmaları, Kültürel Çalışmalar ve Mikro Tarihçilikten yeterince beslenmemesi ve disiplinler arası birikimlere henüz yeterince açılmamış olması düşündürücüdür. Bu tebliğde edebiyatın ve edebi incelemelerin de Osmanlı Ermenileri literatürüne önemli bir katkıda bulunabileceği öne sürülecektir. Edebiyat bilhassa üç açıdan önem kazanabilir:

- a. Ermeni yazarların ve kültürel elitinin toplumsal dönüşümlerde oynadıkları rol ve edindikleri statü açısından[1]
- b. Yazı aracılığıyla üretilen tiplere ve temaların topluma yayılması ve kültürel önyargıları perçinlemesi ya da kırması açısından
- c. Bir “milli” edebiyatın ulus-devletleşme sürecine eklemlenmesi, hatta bu sürecin ana motorunu oluşturması açısından

Bu tebliğ çerçevesinde inceleyeceğim kişi Osmanlı son dönem Ermeni edebiyatının en önemli kalemlerinden biri addedilen ve entelijansiya ile ulus-devletleş(eme)me süreci

arasındaki bağı hayati ve eserleriyle ışık tutan bir kadın yazar, Zabel Esayan[2].

Zabel Esayan 1878 İstanbul doğumludur. Varlıklı bir ailenin kızı olarak dünyaya gelir; çocukluk dönemi görece mutlu ve korunaklı geçer. Ailesi, bilhassa babası, kızlarının eğitimine son derece önem verdiğinden, teşvik ve sevgi görerek erken yaşta kitapların dünyasıyla tanışır. 1894 senesinde Paris'e gidip Sorbonne'da edebiyat ve felsefe eğitimi görür. Ressam olan esiyle orada tanışır. 1902'de İstanbul'a geri döner ve o zamana kadar kadınların pek yapmadığı bir işe cüret eder[3]: elindeki diplomayla öğretmenlik yapmak yerine, kurumlardan ve bürokrasiden uzak durup bağımsız bir kalem ehli olmaya karar verir. Hayatını yazarak kazanacaktır.

Zabel Esayan'ın dönemin edebi ve kültürel ortamında nasıl bir yer aldığını anlamak için dönemin gazetelerine bakmakta yarar var[4]. Örneğin 18 Mayıs 1905 tarihli sark Matbuatı, Arevelyan Mamul isimli Ermenice siyasi ve edebi gazete, kendisi hakkında şöyle diyor: "Değerli yazar Madam Zabel Yesayan, Sembolistler ve Rene Gil başlıklı oldukça doyurucu bir yazı kaleme aldı... İstanbul edebiyat çevrelerinde nevi şahsına münhasır ve göz ardı edilemez yeteneği ile haklı bir şöhrete sahip olan Zabel Yesayan'dan aynı derece güzel ve ilgi çekici bir yazı dizisi sözünü aldığımızı büyük bir memnuniyetle okurlarımıza duyururuz."

Zabel Esayan'ın bu erken dönemdeki yazılarında feminist çıkışlar görürüz. Hem Ermeni cemaatinin, hem en geniş anlamıyla memalik-i Osmaniye'nin erkek egemen dokusunu sorgulayan yazılar kaleme alır. Yazar olmaya son derece erken yaşta karar vermiş olduğunu anılarından ve onun hakkında yazılanlardan anlıyoruz. 17 yaşındayken dönemin önemli kadın yazarlarından Serpuhi Dussap'ı ziyaret eder. Dussap onun yazarlığı aklına koyduğunu anlayınca 'o zaman seni ikaz etmeliyim" der. "Bir kadın romancı için bu yolda destekten çok köstek vardır. Ermeni cemaati henüz bir kadın yazarın bağımsız ve başarılı yükselişine tanıklık etmeye hazır değil." [5]

Fakat Zabel Esayan bu uyarıyı dikkate almadan yazmaya devam eder. Son derece üretken

bir yazardır; gazete yazıları, tefrika edilmiş hikâyeler, iki roman ve şiirler yazar takip eden altı sene içinde. Genel hatlarıyla baktığımızda, bu döneme kadar daha ziyade kendi elit kozasında yaşayan ve bir kadın yazar olarak ataerkil bir kültürde[6] tutunmaya çalışan bir profille belirir. Dolayısıyla 1900'lerin başlarında daha çok kuramsal meselelerle ilgilenen, edebi ve felsefi tartışmalar içinde yer alan ve sözü dinlenen bir yazar olarak görüyoruz Zabel Esayan'ı. Bu aşamada İstanbul kültürel elit çevrelerinin en önemli simalarından biridir ve Ermeni entelijensiya içinde hızla sivrilmeye başlar. Zabel Esayan'ın yazarlığının bu ilk dönemine, Bir Kadın Yazar Olarak Tutunma Donemi adını veriyorum.

Birinci Dönüm noktası: 1909

Zabel Esayan'ın hem hayatını hem yazınına değiştirecek olaylar silsilesi bundan kısa bir süre sonra, 1909 yazında başlar. O senenin Haziran ayında Istanbuldaki Ermeni Patrik'i Zabel Esayan'dan Adana'ya gitmesini ister. Adana katliamları yeni yaşanmıştır; olayların üzerinden henüz iki ay geçmiştir ve o tarihten bu yana insanlar zor koşullar altında sokaklarda barınmakta, Adana'dan kaygı verici haberler gelmektedir. Patrik kültürel ve siyasi elit içinden seçilmiş kişilerden oluşan bir heyetin Adana'ya gidip oradaki Ermeni halkın ne durumda olduğunu yakından tespit etmesi ister. Zabel Esayan bu heyet içinde yer alır. Görevi bilhassa yetim kalan Ermeni çocukların durumunu rapor etmektir.

Böylece 1909 yazında İstanbul'daki görece korunaklı burjuva ortamından çıkar ve Adana'ya gider. Takip eden üç ayı Adana-Mersin ve Kilis üçgeninde dolaşarak geçirir. Buradan İstanbul'a gönderdiği mektuplar Adana katliamlarının ertesinde Adana ile ilgilenen araştırmacılar için mühim bir kaynak teşkil etmektedir. Gördüğü her şeyi ayrıntılarıyla rapor eder. Aynı zamanda, bir sanatçının kolektif acı karşısındaki duruşunu görmek açısından da son derece önemlidir mektupları[7].

Eylül sonunda İstanbul'a döner. Artık aynı insan değildir. Adana'da tanık oldukları tamamen

değişmesine sebep olur. İstanbul'a döner ve nöbete tutulmuşçasına durmadan yazmaya başlar. Tam 1,5 sene boyunca aralıksız yazar. Sonunda ortaya bir kitap çıkar: Yıkıntılar Arasında. Bu kitap seneler sonra hala bugün bile Batı Ermeni edebiyatının en onamlı ürünlerinden biri addedilmektedir.

Yıkıntılar Arasında köylerde ve kasabalarda Ermeni halkın Adana katliamlarından sonra düştüğünü durumun birinci elden tanığıdır. Bu kitap bir yas kitabidir. Esayan bu kitabı yazmaktaki amacının üç boyunca tanıklık ettiği sınırsız acıyı hem kendi cemaatinin insanlarına hem de olaylardan haberi olmayan Müslüman Türklere aktarmak olduğunu ifade eder. "Eğer kan ve ateşle aklını yitiren bu insanların yasadığı felaketi anlatabilirim, bu vatana karşı görevimi yapmış olacağım." [8]

Burada ilginç olan bir nokta, bu aşamada Zabel Esayan'ın vatan kelimesini Osmanlı memleketini tanımlayacak şekilde en geniş çerçevede kullanıyor olması. Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının beraberliğine inanıyor ve bu anlamda Osmanlıcı. Ermeni cemaatinin siyasi örgütlenmesi olan Taşnaksutun partisinden arkadaşları ve tanıdıkları var ama kendisi bu partinin üyesi değil. Hâlâ tüm azınlıkları bir arada tutacak bir siyasi semsiye, bir üst-kimlik arayışında.

Peki, ne görüyor da Adana'da bu kadar sarsılıyor? Yıkıntılar Arasından'ın başlangıcı bu soruya ışık tutabilir: 'Yıkılmış bir şehir yakıcı güneşin altında bitimsiz bir mezarlık gibi uzanıyor. Sadece ve sadece yıkıntılar var etrafta. Göz alabildiğine enkaz. Ta ilerdeki Türk mahallelerine kadar tek tek her semt, koskoca bir alan, yıkılmış yakılmış, talan edilmiş'.

Zabel Esayan önce mekanı anlatarak başlıyor. Ardından insanları tarif etmeye başlıyor. Adana katliamlarından sonra yöredeki Ermeni cemaatin avsız kaldığını, sokaklarda yatıp kalktığını, yakılmış kiliselere sığındığını anlıyoruz notlarından. İstanbul'dan gelen heyeti büyük bir kalabalık karşılıyor. "Kalabalığın çokcası kadın ve çocuklardan müteşekkil, dullar ve yetimler karşılıyor bizleri Adana'da. Aç, perperişan, ailesini yitirmiş, kimileri yaralı,

kimileri hastalıklı ve belki de en korkuncu başlarına ne geldiğini tam olarak anlayamayan, yasadıkları acıya neyin sebep olduğundan bihaber Ermeni çocukları... Yetimler karşılıyor beni Adana'da.'

Zabel Esayan'ın bir yazar olarak sürekli kendi kendine sorduğu soru şu: İstanbul'daki aydınlara, okurlara, tüm bunlardan haberi olmayanlara bunları nasıl iletebilirim? Böylesi bir felaketin yazılamayacağını, aktarılamayacağını sezmektedir. O zaman nasıl kağıda dökülecek, nasıl kaleme alacaktır gözlemlediklerini? Nichanian yıkıntılar Arasında kitabının temel sorunsalının bu nokta etrafında döndüğünü öne sürüyor[9]: "Tarifi kabil olmayan bir kederi ben kelimelerimle nasıl tarif edebilirim?" Bu aşamada Zabel Esayan'ın bir yazar olarak üstlendiği misyon budur. Bu aynı zamanda bir önceki aşamada sahiplendiği yazarlık duruşundan da uzaklaşması anlamına gelir. Artık soyut sanatsal tartışmalar değil, somut toplumsal gerçekler hakkında yazmayı arzulamaktadır.

Yıkıntılar Arasında kitabının bir başka ilgi çekici özelliği akıl hastalıkları üzerinde durmasıdır. Gerek 1909 Adana katliamlarından sonra, gerekse ileride değineceğimiz 1915 tehciri boyunca çok sayıda Ermeni akli dengesini yitirir. Zabel Esayan'ın yazılarından bilhassa kadınların ve ardından çocukların akli dengelerini yitirdiklerini, "normal" davranmamaya başladıklarını anlıyoruz. Zabel Esayan son derece tüyler ürpertici bir dille yollarda karşılaştığı aklını yitirmiş kadınları ve çocukları anlatır. "Tehcir ve Akıl Hastalıkları" gerek Ermeni gerek Türk tarihçiler, araştırmacılar için son derece çarpıcı, düşündürücü bir araştırma konusu teşkil edebilir.

Zabel Esayan'ın Adana yazılarında dikkat çekici bir başka nokta, Ermeni ahalinin ölüm karşısındaki duruşu, ölümü algılama biçimidir. Zaman zaman "ölümü kutsama" noktasında ipuçları çıkmaktadır yazılardan. Bu aynı zamanda rasyonalitenin eridiği noktadır. Zabel hanımın anlattığı iki hadise bu açıdan çarpıcıdır. Birincisinde, yol kenarında duran bir anne ile kız çocuğu görür. Çocuk son derece hastadır ve bitkindir. Zabel Esayan yanlarına yaklaşıncı çocuğun durumunun ağır olduğunu anlar. Anneye ve çocuğa moral vermek üzere

olumlu bir şeyler söylemeye çalıştığında anne gülerken sözünü keser ve “o ölecek! O ölecek!” diye tekrar eder, çocuğun yanında onun duymasına aldırmış etmeden.

Dikkat çekmek istediğim ikinci örnek bir kilise içindeki toplu yas duası esnasında yaşanır. Bu sahnede Ermeni cemaatinin toplumsal ve siyasi bir felaketi nasıl karşıladığına dair önemli ipuçları buluyoruz. Cemaat dua etmeye devam ederken aniden son derece yaşlı, saçlı sakalı uzun ve bembeyaz bir papaz ortaya fırlar ve bağürmaya başlar. “Nedamet getirin!” diye bağırır topluluğa, “tüm bu acılar, bu katliamlar başınıza niçin geldi zannediyorsunuz, bir düşünün işlediğiniz günahları. Ölme vaktimiz geldi. Efendimiz İsa masumların kanlarının akıtılacağını haber verdi. Boğazınızı kesecek olan kılıçlar bileylendi. Boyunlarınızı eğin ve nedamet getirin. Nasıl ne kadar büyük bir günah işledik ki Tanrı bu cezayı bize reva gördü?”[10]

Yıkıntılar Arasında'nın ilerleyen bölümlerinde bir toplu ayin sahnesi var ki son derece düşündürücü. Topluluktaki her bireyin yasını tutacağı, kaybettiği en az üç-dört kişi olduğunu söylüyor Esayan. Bu ayinde Hıristiyan mezheplerinden temsilciler olduğunu da ekliyor. Katolik, Protestan, Yunan Süryani kiliselerinin temsilcileri orada. Farklı Hıristiyan mezhepleri hep beraber, öldürülen Adanalı Ermeniler için ortak bir ayin yapıyorlar. O dönemde farklı Hıristiyan mezheplerinin ilişkilerini merak edenler açısından da önemli ipuçları var bu kitapta.

Bu aşamada Zabel Esayan'ın Adana tanıklıklarının en önemli sonucu kanımca bireysel kimliğin yerini kolektif kimliğin almış olmasıdır. Artık kendisini her şeyden evvel etnik/ulusal kimliği üzerinden tanımlayacaktır Zabel. Artık edebiyatta sembolist akım üzerine kuramsal yazılar yazan o kadın gitmiş, onun yerine Ermeni kimliğini düşünmeye ve sahiplenmeye karar veren toplumcu yazar gelmiştir. ‘Kendimi kaderin ellerine bıraktım ve bireyselliğimin usul usul eridiğini, ortak acıya karıştığını hissettim. Beynimin içinde bir başka ses belirdi, bir başka bilinç. O zaman kendimi ırkımın kaderiyle bütünleşmiş buldum’

Bununla birlikte Nichanian'ın da vurguladığı gibi Zabel Esayan yaşananların bir intikam duygusu uyandırmaması gerektiği noktasında hassastır. Bu dönemki yazılarında ve mektuplarında, Ermenilerin de intikal almak için Türklere hınç bilemelerinden ve karşılık vermelerinden endişe ettiği hissedilmektedir. Gördüklerine rağmen, Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı şüphe ve güvensizliğin dogmasından endişe duyar. Hala bir ortak yaşam alanı yaratmaktan yanadır.

Yazarın ömrünün bu ikinci dönemine Acıya Tanıklık ve Kolektif kimliği Sahiplenme Dönemi adını veriyorum.

İkinci Dönüm Noktası: 1915

1915 senesi Osmanlı Ermenileri açısından peş peşe hızlanarak katlanan hadiselerle örülüdür. Şubat 1915'te daha evvel Osmanlı ordusuna alınmış olan Ermenilerin ellerinden silahları alınır, ordu içinde işçi taburlarına konulurlar. Silahsız ve emir altında, son derece ağır şartlarda çalışmaya mahkum edilirler. Bazı amele taburlarında büyük zulümler işlendiğine dair haberler gelir merkeze. Amele taburlarının amacı sistematik olarak Ermeni erkekleri kontrol altında tutmak ve fiziksel olarak yıpratmaktır.[11]

Amele taburlarının oluşturulduğu tarihlerde, bir de sırf entelektüellere ve siyasi/kültürel elite yönelik bir liste oluşturuluyor. Sonunda ortaya çıkan 234 kişilik Sakıncalı Ermeni Entellektueller listesi birçok acıdan son derece önemli ve düşündürücü. Ancak bu noktaya geçmeden evvel Ermeni cemaatinin kültürel üretimine hızlıca değinmekte fayda var.

Osmanlı son dönem Ermeni cemaatinin dinamik ve üretken bir kültürel dünyası var[12]. 1876'da İstanbul'da 53 Ermeni Okulu var, 5600 öğrencili. 1884 senesinde 88 yayın organı var irili ufaklı. 1900'de 6 tane günlük, 8 tane aylık gazeteleri var sırf İstan bulda. 1908-1915 yılları arasında 135 kitap basılmış. Felsefi, edebi ve toplumsal içerikli kitaplar da basılıyor

dini kitapların yanı sıra. Dönemin önde gelen iki ifade biçimi hiciv ve siyasi gazetecilik. “Ermeniler arasında milli bilinç diğer cemaatlerden çok sonra, 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktı... Bu bilinç, okulların açıldığı, Ermenistan’ın klasik geçmişinin keşfedildiği ve günlük dil ile arkaik dua dili arasındaki uçurumu kapatacak edebi bir söylemin geliştirildiği bir kültürel canlanmanın sonucuydu.” (Jusdanis, 1998, s. 64) Ermeni cemaatinin kültürel eliyle övündüğünü söylemek mümkün. Tehcirden hemen önceki tablo bu.

Sakıncalı Ermeni Entelektüeller Listesi tehcir başlamadan önce oluşturulur ve Nisan 1915’te açık edilir. Aynı gün içinde tek tek listedekilerin evlerine baskın yapılır. Listede şairler, yazarlar, gazeteciler, siyasi ve dini elitin önde gelen isimleri var. Özellikle edebiyatçıların ön planda olması dikkat çekici[13]. Bir kaç örnek vermek gerekirse, Krikor Zohrab, Varoujan, Rupen Zartarian, şair Siamanta, müzisyen Komitas gibi Ermeni cemaatinin önemli isimleri var bu listede.

Entellektüeller aynı gün aynı saatte yapılan baskınlarla toplanır. Tutuklayan otoritelerin kendilerine son derece nazik ve yumuşak davrandıkları tanıklıklarda var. Aydınlar en şık kıyafetleriyle, karakola götürüldüklerini zannederek güvenlik eşliğinde ayrılırlar evlerinden. Bu gruptan bir kısmı Ayaş’a sürülür, bir kısmı Çankırı’ya. Ayaş’a sürülenler içinde kurtulan yok, zaten çok çabuk öldürülüyorlar. Çankırı’ya sürülenlerin durumu daha farklı, orada Çankırı içinde yaşarlar bir süre, İstanbul’dan ailelerinden gelen paralarla ev tutar bir kısmı. Bir nevi Çankırı içinde sürgün yasarlar, oradan ayrılmaları yasaktır. Uzun vadede Çankırı’ya sürülenlerin de birçoğu ölür, aralarında Müzisyen Komitas gibi kaçmayı başaranlar da olur. Komitas Çankırı’dan kurtulur ama akli dengesini yitirir.

Kurtulanlardan biri yazar Hagop Oshagan. İleride bu süreci detaylarıyla anlatmak için on bir ciltlik bir kitap kaleme alacaktır. Amacı 1894 ile 1915 seneleri arasında neler yaşandığını gelecek kuşaklara aktarmak. “Bir gün Türkler kendilerini tanımak için benim kitaplarımı okuyacaklar’ der. Oshagan bu tebliğ çerçevesinde önemli çünkü ileride Zabel Esayan’ı son derece sert bir dille eleştirecek.

Ancak tekrar listeye dönelim. Ev baskınlarıyla toplanan Ermeni entelektüeller listesi ağırlıklı olarak erkek aydınlardan müteşekkil bir liste. Ama içinde tek bir kadın yazarın ismi var: Zabel Esayan.

Zabel mucizevi bir biçimde kaçmayı ve yakalanmamayı başarır. Önce hastanelerde saklanır, sonra Bulgaristan'a geçer. 1917 senesinde, devrimin arifesinde Bakû'ye geçer. Bundan bir sene evvel, yani kendine gelir gelmez yaptığı ilk iş tehcirden kurtulanların tanıklıklarını toplamaya başlamak olacak. Bu anlamda Marc Nişancian, Zabel Esayan'ın girişiminin bir ilk olduğu kanısında. Ondan evvel ABD büyükelçisi Morgenthau, Lepsius ya da Toynbee gibi kimi Batılı gözlemciler olan biteni kağıda dökmeye başlamıştır. Sürekli raporlar geçerler Batı dünyasına. Örneğin Lepsius raporlarında Anadolu'nun birçok yerinde katliamlar yaşandığını ve bunların aynı anda başladığını söyler. Ortak, merkezden gelen bir telgrafla harekete geçildiğini öne sürer. Bu anlamda Batılı gözlemcilerin ilettikleri tanıklıklar mevcuttur fakat Ermeni entelijensiya içinde olan bitenin tanıklıklarını toplama yönünde ilk çaba Zabel Esayan'dan gelir.

Bu aynı zamanda yazarlık açısından da önemli bir kırılma noktasıdır. Artık kendi hayal gücünü kullanmak, romanlar hikayeler yazmak yerine, katiplik yapmak istemektedir Zabel Esayan. Onlar anlatsın, ben aktarayım fikriyle hareket eder. Romancılıktan ziyade katipliğe adar kendini, Bir anlamda bireysel tahayyülünü ve sesini geri çeker. "Sinirlerim o kadar bozuk ki," der "yazmazsam çıldıracağım. Düşünmemek için sürekli çalışıyorum. Günde on-on iki saat yazıyor, durmadan tanıklık topluyorum."

Bunları sadece toplayıp yazmakla kalmaz, aynı zamanda Fransızcaya da çevirir hızla. Fotoğraflar, belgeler, anılar toplar. Tek bir kaygısı vardır: unutulmasın! Artık üslubu da, yazınsal kaygıları da tamamen değişmiştir Zabel'in. Eskiden Osmanlıcılığı savunan ve Türk/Müslüman aydınlarla ortak bir kültürel elit oluşturdukları fikrini elden bırakmayan, farklı azınlıkların beraberce özgür bir rejim kurabileceklerine inanan Zabel, 1915'ten sonra bu yaklaşımını tamamen terk eder. Artık Türklerden "katiller" diye söz eder.

Bakû'de yayınlanan Gordz adlı bir dergide topladıklarını yayınlar[14]. Der Zor'a kadar giden bir Ermeni'nin tanıklıklarıdır bunlar. Söz konusu kişinin ismi Hayg Toryan'dır ve bir Alman subayın[15] yanında çalıştığı ve onun himayesinde olduğu için doğrudan tehciire katılmamış ama aşama aşama, durak durak tehciire tanıklık etmiştir.

Zabel Esayan'ın ömrünün bu aşamasında ürettiği ikinci önemli çalışma gene katiplik yapmak suretiyle bir başkasının tanıklığını aktarmak biçiminde olur. Murad'ın Yolculuğu ismiyle çıkan bu kitap, Ermeni direniş çeteleriyle ilgilenen ve tehcir boyunca yerel Ermeni çetelerinin nasıl tepki verdikleri sorularını araştırmak isteyen araştırmacılar için de önemli bir kaynak olabilir. Murat ve adamları bir nevi gerilla hareketi oluşturmaya çalışarak, tehcir boyunca kasaba kasaba köy köy dolaşarak Ermenileri tehciire zorlayan ve kötü muameleye tabi tutan Türk ve Çerkezleri öldürürler. Böylece bu kitap sadece Türklerin Ermenileri değil, Ermenilerin de silahlanıp yerel bazda Türk Kürt ya da Çerkez askerlerini öldürdükleri ile ilgilenenler açısından da önemli bir kaynaktır. Benim açımdan çarpıcı olan, eskiden, 1909 sonrasında "intikam" duygusunun yeşermesinden endişe eden, Ermeni ahalinin gördüğü zulme rağmen intikam duymaması gerektiğinin altını çizen Zabel, 1915 sonrası intikamın tanıklığını da yapmak istemiştir.

Murad'ın Yolculuğunun ve Zabel Esayan'ın bu dönemde topladığı tanıklıkların bir başka özelliği 1915 olaylarında Almanların oynadıkları role yer vermesi. Ermenilerin zulüm gördüğü ve katledildiği birçok yerel olayda yaşananların bizzat Alman subayların bilgisi dahilinde ya da gözü önünde gerçekleştiğine dair tanıklıklar var çalışmalarında.

Zabel Esayan'ın ömrünün bu dönemine Katiplik ve Toplumsal Hafızaya Hizmet Etme dönemi adını veriyorum. Sürgündeki Yüreğim adlı eserine rağmen, bu noktada Zabel artık romancı yanını geri çekmiş, katip yanını ortaya çıkarmıştır.

Üçüncü Dönem Noktası: 1920 sonrası

Takip eden senelerde Zabel Esayan Paris ile Bakû arasında gidip gelecektir. Eşinin vefatına kadar Paris'te yaşar, eşi ve iki çocuğuyla beraber. Daha sonra 1933 senesinde Ermenistan'dan aldığı bir davet üzerine Sovyetler Birliği'ne gider. Bu aşamada üç önemli kitabı var. 1934 tarihli Ateşten Gömlek, otobiyografik çalışma Silahtar'ın Bahçeleri[16] ve Amcam Haçik. Bilhassa Ateşten Gömlek sosyalist gerçekçi bir bakış açısıyla yazılmıştır. Bu aynı zamanda epistemolojik bir kopuşun da dışı vurumudur. Zira Zabel Esayan, artık her türlü milliyetçi ideolojiye mesafeyle bakan enternasyonalist bir tavır benimsemiştir.

Burada epistemolojik bir kırılma görüyoruz. Daha sonra kaleme alacağı romanlarda Ermeni burjuvazisine saldırır Zabel Esayan. Onları milliyetçilik illetine inanmakla itham eder. Aynı zamanda giderek sosyalizme yakınlaşır. 1934'te Sovyet yazarlar Kongresi'nde yaptığı konuşmada Ermeni proletaryasını över ve onların sadece emperyalizme karşı değil aynı zamanda faşist Taşmaklara karşı da mücadele ettiklerini söyler. Bir anlamda her türlü milliyetçi ideolojinin ve pratiğin kapısının faşizme açılacağına inanmaktadır, Ermeni milliyetçiliği dahil. Nichanian'a göre Zabel Esayan milliyetçi arzulara kapılmak suretiyle Osmanlı Ermenilerinin başlarına gelen korkunç zulümü kışkırttıklarını dahi ima eder. Bu önemli bir siyasi kırılmadır ve diasporadan son derece sert eleştiriler alır. Hagop Oshagan, örneğin, Zabel Yesayan'ı defterden siler ve ondan 'kalemimi sattı' diye bahseder.[17]

Zabel Esayan'ın 1920 sonrası anti-milliyetçi söylem benimsediği ve fikirlerini kamusal alanda tartışmaktan çekinmediği dönemine, Anti-Milliyetçi Hatip ve Sosyalist Gerçekçi Yazar dönemi adını veriyorum.

Dördüncü Dönüm Noktası: 1930'lar

Zabel Esayan eleştirel bakışlı bir entelektüeldir ve sosyalizme olan yakınlığına rağmen,

eleştirel duruşundan ötürü kısa zamanda Stalin rejiminin damgaladıkları arasına girer. 1930'ların sonlarında Sibiryaya sürülür. Ömrünün bu aşaması hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Çocuklarının anlattıklarından Sibiryada öldüğünü biliyoruz. Ancak tam olarak ne zaman, nerede ve nasıl öldüğü ya da öldürüldüğü meçhul. Böylelikle, İstanbul'da dünyaya gelip Paris'te felsefe okuyan, hem Ermenice hem Fransızca yazan, 1909 Adana katliamlarına doğrudan tanıklık edip, 1915 entelektüeller listesiyle tutuklanmaktan son anda kıl payı kurtulan Zabel Esayan hayatını Sibiryada kaybeder. Hayatı ve eserleri bugün 1909 ve 1915 hadiseleriyle ilgilenen tüm araştırmacılar ve okurlar için önemli kaynaklar oluşturmaktadır.

Zabel Esayan'ın en büyük korkusu toplumsal amnezidir. Yaşananların unutulmasından, silinmesinden endişe eder. "Bugünün üzerinden seneler geçecek, siyasî husumetler ve nefret unutulacak, yeni kuşaklar gelecek ve onlar yepyeni umutlar ve yeni arzularla bizim şimdi yaşadığımız bu kederi tamamen unutacaklar, ama geride bir şey kalacak. Bir halkın çektiği acı." İşte kitapları buna tanıklık etmekte, unutkanlık akıntısının tersine yüzmektedir. Büyük toplumsal trajedilerin yaşandığı dönemlerde yazarların ve yazarlığın en önemli misyonunun "hatırlatmak" olduğuna inanır.

Genel Sorular

Zabel Esayan'ın hayatından ve eserlerinden hareketle, çeşitli dallardan gelen araştırmacılar için önemli olabilecek altı soru saptamış bulunuyorum.

1. 1915 Ermeni tehciri öncesinde oluşturulan Sakıncalı Entelektüeller Listesinin arkasındaki ana dinamik nedir ve niçin Ermeni entelijensiya, Osmanlı otoriteleri tarafından bir tehdit olarak algılanır? Bilhassa ulus-devletin milliyetçiliği değil de, milliyetçiliğin ulus-devletleri yarattığı tezinden hareket edersek, kültürel ve siyasî elitin ulus-devletleşme sürecinde başat bir rol oynadığı öne sürülebilir. Bu Türk entelijensiyası için geçerli olduğu kadar Ermeni entelijensiya için de geçerlidir. Öyleyse, Ermeni ulus-devletinin mimarları olarak mı görüldü

dönemin kalemlerleri, yazarları?

2. 1915 öncesinde Müslüman/Türk ve Ermeni feminist kadın yazarlar arasında bir kültürel dayanışma ağı var mıydı? Boyutları nelerdi?[18]

3. Aşağı yukarı aynı tarihlerde yaşayan, aynı metaforları kullanan, hatta bir romanlarına aynı ismi veren (Ateşten Gömlek), kendi cemaatlerinin kültürel eliti içinde ön plana çıkan, kadın sorunlarına eleştirel bir yaklaşım getiren ve feminist çıkışlar yapan ve kendi milletlerinin sergüzeştinin katipliğini yapan Halide Edip Adivar ile Zabel Esayan'ın hayatlarının karşılıklı, karşılaştırmalı okunmasının ve incelenmesinin son derece önemli ipuçları ve bulgular sağlayabileceğine inanıyorum.[19]

4. Tehciri ve tehcirin boyutlarını anlayabilmek için edebiyat tarihinin önemli bir kaynak olabileceği fikrindeyim[20]. Türk ve Ermeni edebiyatı sadece ne anlattıkları itibarıyla değil, ne anlatmadıkları açısından da yani bıraktıkları suskunluklar açısından da okunmalıdır[21].

5. Sadece üretilen edebiyatın değil, edebiyatçının da “okunabileceğine”, mikro tarih çalışmalarının konusu olabileceğine inanıyorum. Bu anlamda Zabel Esayan gibi üretken ve değişken bir yazarın epistemolojik kırılma noktalarıyla ele alındığında bir dönemin daha iyi anlaşılmasında payı olacağı fikrindeyim.

6. Son olarak, daha genel bir çerçevede, Edebiyat bölümlerinde ya da Kültürel Çalışmalar alanındaki araştırmacılar için Türk edebiyatı ile Ermeni edebiyatının ulus-devletleş(eme)me süreçlerindeki rollerine bakmanın önemli olabileceğine inanıyorum. Her iki edebiyatın karşılıklı ürettikleri kültürel önyargılar, prototipler[22] ve yarattıkları dayanışma[23] zihniyetlerin nasıl şekillendiğini görmek açısından aydınlatıcı olacaktır.

Sonuç Yerine:

Edebiyat ile başladım, gene edebiyat ile noktalamak istiyorum. Amerikan edebiyatının önde gelen kalemlerinden Kurt Vonnegut, Bluebeard isimli kitabında, Rabo Karabekian'ın hikayesini anlatır. Babası aslen Anadoluludur ve tehcirde katledilmekten son anda kurtulmuştur. Kitapta Rabo Karabekian babasına bir gün bir Türk ile karşılaşırsa ondan ne duymak isteyeceğini sorar. Baba, bir gün bir Türk ile karşılaşırsa, ondan, Ermeniler gittikten sonra memleketin daha çorak bir ülke haline geldiğini duymak istediğini söyler.

En azından bunu söyleyebilirdik, söyleyebiliriz. Diasporadaki Ermenilere, onlar gittikten sonra bu memleketin kültürel, siyasi, ekonomik, ahlaki ve vicdani bakımlardan çok daha çorak bir yer haline geldiğini ve en önemlisi, yokluklarını yüreğimizde hissettiğimizi söyleyebiliriz. Kanımca bizim bunu yüksek sesle söylemeye ihtiyacımız var, onların da bunu duymaya ihtiyacı var.

KAYNAKÇA

Bilal, Melissa, Lerna Ekmekçioğlu, and Belinda Mumcu. "Hayganuş Mark'ın (1885-1966) Hayati, Düşünceleri ve Etkinlikleri, Feminizm: Bir Adalet Feryadı" [Feminism as a Scream for Justice: The Life, Thoughts, and Actions of Hayganuş Mark (1885-1966)]. *Toplumsal Tarih* 15.87 (2003): 48-57.

Brummett, Palmira (2000) *Image & Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*, New York: State University of New York Press.

Cakir, Serpil (1993). *Osmanlı Kadın Hareketi [Ottoman Women's Movement]*. Istanbul: Metis.

Deleuze, G. ve Guattari, F. (1986) *Kafka: Toward a Minor Literature*, Minneapolis, Univ of Minnesota Press.

Bakhtin, Mikhail (1981): *The Dialogic Imagination: Four Essays*, Austin: University of Texas Press.

Chatterjee, Partha (1986): *Nationalist thought and the Colonial World*, Zed Publications, London

Cixous, Helene (1991): "The Laugh of the Medusa" in *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. Robyn R. Warhol & Diane Price Herndl (eds), New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, pp. 334-350

Cocks, Joan (2002): *Passion and Paradox: Intellectuals Confront the National Question*. Princeton: Princeton University Press.

Cohen, A. (1985): *The Symbolic Construction of Community*, London, Tavistock.

Gocek, F. M. (ed) (2002) *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, State University of New York

Duben, A and Behar, Cem (1991) *Istanbul Households : Marriage, Family, and Fertility, 1880-1940*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jusdanis, Gregory (1991): *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Inventing National Literature*, University of Minnesota Press, Minnesota.

(2001): *The Necessary Nation*, Princeton University Press, Princeton.

Karakışla, Yavuz Selim (1999): "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti himayesinde savaş yetimleri ve kimsesiz çocuklar: 'Ermeni' mi, 'Türk' mü?" *Toplumsal Tarih*, 12, no. 69.

Mardin, Şerif (1960): "The mind of the Turkish Reformer" in *Humanities Review* 15, pp.

413-436

Milas, Herkul (2000): Turk Romani ve Oteki: Ulusal Kimlikte Yunan Imaji, Istanbul: Sabanci.

Moran, Berna (1977): Alafranga Züppeden Alafranga Haine, Birikim, May.

(1990): Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, vol I and II, İstanbul.

Nichanian, Mark(2002). "Zabel Esayan: The End of Testimony and the Catastrophic Turnabout. pp. 187-242 in Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century, Vol. 1, The National Revolution. Princeton, London: The Gomidas Institute.

Parla, Jale (1998): Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri, İletişim, İstanbul.

Smith, Anthony D. (1987): The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Basil Blackwell.

Toska, Zehra (1998): "Cumhuriyet'in Kadın Ideali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar." In Bilanço'98: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, edited by Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., sponsored by İş Bankası and İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.

Yuval-Davis, Nira (1997): Gender and Nation, Sage publications, London, 1997

Zihnioğlu, Yaprak (1993): Kadınsız İnkılap, Metis yayınları, İstanbul, 2003 and Aynur Demirdirek, Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi, Ankara, İmge.

Dipnotlar:

[1] Osmanli son donem romancilarinin bir "misyon" duygusu ile yazdiklari ve toplum

icindeki rollerinin bilincinde olduklari cesitli arastirmacilar tarafından vurgulanmistir. Bu konuda onemli bir kaynak icin bkz.. Jale Parla (1998): Babalar ve Oğullar, İletişim, İstanbul. “Roman yalnız bir vaka-i latifenin hikayesinden ibaret degildir. O vaka elbette funundan... birisine, sanayiden birkacina, hikmetin ... bazi kavaidine, cografiyanin bir faslini teskil eden bir memlekete, tarihin bir firkasina taalluk eder ki... onlara dair verilen izahat erbab-i mutalaanın malumat ve vukufu dairesini tevsi eder”. (Ahmet Mithad’dan aktaran B. Moran, Turk Romanina Elestirel Bir bakis, s. 17.)

[2] Zabel Esayan’in isminin farkli yazilislari nevcuttur. Yesayan, Essayan, Esayan...

[3] “Erkek romancilarin” okurlarina ve dolayisiyla yol gosterme, babalik etme arzusuyla yazdiklari Parla tarafından incelenmistir. (Parla, 1998, age). Cinsel ideolojinin siyasi ve toplumsal donusumlere nasil eklemlendigine dair bir baska onemli kaynak icin bkz. Alan Duben and Cem Behar, Istanbul Households : Marriage, Family, and Fertility, 1880-1940, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

[3] Şerif Mardin, Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma, in Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, ed. E. Kalaycıoğlu and A. Y. Sarığbay, Alfa, 1999

[4] Bu tarihsel donemecte yerel ve ulusal gazetelerin oynadiklari role dair bi calisma icin bkz. Palmira Brummett, Image & Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911, New York: State University of New York Press, 2000.

[5] Bkz. Marc Niasancian,

[6] Osmanlı Ermenilerinin erkek egemen dokusuna dair önemli bir araştırma. Armenian Village Life Before 1914, Villa ve Matossian.

[7] Bkz a.g.e

[8] a.g.e bundan sonra Yıkıntılar Arasında kitabından yapılan tüm alıntılar Nisancıyan'ın İngilizce çevirisini Türkçeye çevirmek suretiyle yapılacaktır.

[9] Nichanian, Mark. "Zabel Esayan: The End of Testimony and the Catastrophic Turnabout. pp. 187-242 in Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century, Vol. 1, The National Revolution. Princeton, London: The Gomidas Institute, 2002.

[10] Bir başka ilgi çekici ayrıntı, yıkık kilise duvarlarından birindeki bir yazıdır. Zabel Esayan duvarda Artık Tanrı Yok yazdığını iletir.

[11] 8 Nisan 1915de Zeytun gibi birkaç merkezin etrafındaki amele taburlarında bulunan Ermeniler öldürülür. O yorelerden kalma ağıtlara bakmak çarpıcı olabilir. Ağıtlarda "Ermeniyeye kendi mezarını kazdırdılar" sözlerine çok sık rastlanıyor.

[12] Berlin'deki Ermeni delegasyonu Bulgarlar'a kıyasla gördükleri muameleden son derece rahatsız olarak sunları dile getirir: " Ermeni delegasyonu. Mesru talepleri... kongreden onay görmedi için duyduğu üzüntüyü ifade eder. Bizimki gibi bir milletin, yedi milyon kisten oluşan, şimdiye kadar hiçbir yabancı gücün aracı olmamış, diğer Hristiyan halklardan çok daha fazla ezilmiş olmasına rağmen Osmanlı yönetiminin başına hiçbir bela acmamış bir milletin her türlü siyasal ihtirastan arınmış böyle bir milletin kendi ata yurdunda yaşama ve Ermeni yöneticiler tarafından yönetilme hakkını edinmek için mücadele etmek zorunda kalacağına inanmamıştık. Ermeni delegasyonu Doğu'ya bu dersi almış olarak dönmektedir. Ama yine de Avrupa onun mesru taleplerini karşılayıncaya kadar Ermeni halkının isteklerini haykirmaktan asla vazgeçmeyeceğini beyan eder. (aktaran Walker 1980) (alinti Jusdanis, 1998, s. 65)

[13] Deleuze ve Guattari "major bir dil içinde bir azınlığın inşa ettiği edebiyat" şeklinde tanımladıkları minor edebiyat döneminin Ermeni edebiyatı için de geçerlidir. Deleuze ve Guattari kendi çalışmalarında Almanya'da major edebiyat içinde üreten Yahudi yazarları

incelerler. Benzer bir ekseninde dönemin Ermeni edebiyatçılarında bakmak önemli bir kuramsal acilim sağlayabilir edebiyat tarihi ve kültürel çalışmalar açısından. Bkz. Deleuze ve Guattari, 1986, s. 16.

[14] Gordz, February 1917, s. 135.(aktaran Nichanian, age)

[15] Sözkonusu alman subay daha sonra intihar edecektir.

[16] Bkz. Ara Baliozian: The Gardens of Silihdar & Other Writings, New York: Voskedar Corporation, 1983.

[17] Bkz. Hagop Oshagan, Panorama, vol. VI, op. cit., p. 272 (aktaran Mark Nichanian, age)

[18] Bu doğrultuda son derece önemli bir kaynak kitap olan Serpil Çakır'ın Osmanlı Kadın Hareketi'ne dikkatimi çeken Akşin Somel'e teşekkür ederim.

[19] Benzer pek çok yanı olan bu iki kadın yazar milliyetçilik söz konusu olduğunda iki ayrı yöne savrulacaktır. Esayan her türlü milliyetçi ideolojiden şüphe duyarken, Adıvar Türk milliyetçiliğini sahiplenecektir. Ermeni tehcirinin boyutlarını çok iyi bilen Adıvar, 1928de Institute of Politics at William College'de 200 kişilik bir uzmanlar topluluğuna bir konuşma verir ve Ermeni katliamlarıyla ilgili olarak, "evet çok acı çekildi ama bunu iki yönlü görmek lazım" der.

[20] Bu çerçevede yararlı olabilecek bir çalışma için bkz. Taner Timur, Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik, Ankara: İmge, 2002

[21] Türk edebiyatının Ermeni tehciri konusundaki suskunluğu dikkat çekicidir. Ancak Batı edebiyatından önemli örnekler sunulabilir. Batı edebiyatında Osmanlıdan Cumhuriyete gelişen Türkleştirme ve ulus-devletleştirme sürecinin önemli tanıkları var. Örneğin Ernest

Hemıgnway 1920lerde Toronto Starın muhabırđ olarak Ege'de Rumların yaşadıklarına bđrebđr tanıklık eder. Keza tehcirin izdüşümleri Elia Kazan, Kazancakis, Arhur Koestler, Elias Canetti, Lawrence Durrell'in yapıtlarında mevcuttur.

[22] Bu acıdan önemli bir kaynak Omer Seyfettin'in eserleridir. Türk milli edebiyatının gerek dil gerek içerik açısından öncülüğünü yapan Seyfettin'in eserlerinde kozmopolitlik, milli bilinc, Osmanlıcılığın neden doğru olmadığı, her bireyin nasıl kendi milletiyle özdeşleşmesi gerektiği temaları sıklıkla vurgulanır. Seyfettin'in Ermeni kadın karakterleri özellikle ilginçtir. Bu konuda Bir Ermeni Gençinin Hatora Defteri özellikle çarpıcıdır. bkz. Omer Seyfettin, in Tüm Eserleri, İstanbul:Bilgi, 1998

[23] Anlatının nasıl ortak bir dayanımışa ruhu yarattığına dair karşılaştırmalı kuramsal bir çerçeve için bkz. Gocek, F. M. (ed) (2002) Social Constructions of Nationalism in the Middle East, State University of New York Press

Kaynak: elifsafak.us